

**Ethische analyse van de COVID-19 notificatie-app
ter aanvulling op bron en contactonderzoek GGD
*deel 2: analyse door burgers en professionals***

10 SEPT 2020

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	3
2. Doelstelling.....	3
3. Kader	3
4. Deelnemers	4
5. Bevindingen.....	5
5.1 Effecten	5
5.2 Waarden.....	6
5.3 Handelingsopties	7
6. Conclusie en samenvatting	8
APPENDIX: verslag van de sessie	10

Rapportage

Ethische analyse van de COVID-19 notificatie-app ter aanvulling op bron en contactonderzoek GGD *deel 2: analyse door burgers en professionals*

1. Inleiding

Als onderdeel van de testfase van de notificatie-app die VWS ontwikkelt in de context van COVID-19 is een ethische analyse uitgevoerd. Deze analyse kende twee fasen. Na een analyse door experts, gericht op een advies over de voorwaarden waaronder de app verantwoord zou kunnen worden ingevoerd (zie rapportage d.d. 14 juli 2020), is op 14 augustus 2020 een ethische analyse door een panel van burgers uitgevoerd. Deze analyse was gericht op het formuleren van aanbevelingen voor een verantwoorde implementatie van de app in de samenleving. Het onderhavige rapport is de uitkomst van de analyse door het panel van burgers.

2. Doelstelling

Doel van de besloten sessie was om te komen tot aanbevelingen aan de minister van VWS over het verantwoord omgaan met de mogelijke effecten van de app op de samenleving. Vanuit de methode van 'begeleidingsethiek' is, op basis van een inleiding door een expert over het ontwerp van de app en de beoogde toepassing ervan, een systematische inventarisatie gedaan van (1) de mogelijke effecten van de app op mens en maatschappij, (2) de belangrijkste waarden die daarbij in het geding zijn, en (3) handelingsopties die open staan om deze waarden in het ontwerp, de inbedding en het gebruik van de app een plaats te kunnen geven.

3. Kader

In de Aanpak Begeleidingsethiek staat de wisselwerking tussen technologie en samenleving centraal. Waar ethiek vaak geassocieerd wordt met ethische *beoordeling* (goed of slecht, toestaan of afwijzen), richt deze aanpak zich op de ethische *begeleiding* van technologie in de samenleving. In de plaats van de vraag *of* we deze techniek wel moeten willen, komt dan de vraag *hoe* we deze technologie op een waardevolle en verantwoorde manier in de samenleving kunnen inbedden. Dat betekent niet dat elke technologie per definitie aanvaardbaar is, want op de hoe-vraag kan het antwoord ook luiden: 'niet'. Maar begeleidingsethiek zoekt in eerste instantie niet naar de grenzen voor het onwenselijke, maar naar de condities voor het wenselijke: in plaats van te zoeken naar wat we *niet* aanvaardbaar vinden zoekt ze naar de voorwaarden waaronder we technologie *wel* kunnen verbinden met kernwaarden in onze samenleving.

De Aanpak Begeleidingsethiek moet gezien worden als een methode om te exploreren hoe kernwaarden centraal kunnen staan bij het maatschappelijk inbedden van een technologie, niet als een basis voor een uitputtende analyse. Op basis van relevante (waarden worden suggesties gedaan voor herontwerp van de technologie, goede inrichting van de omgeving en gedragsaanbevelingen omtrent het gebruik. De kracht ervan schuilt in het contact met de praktijk: het is een aanpak 'van binnenuit' en niet 'van buitenaf' (de ethiek wordt direct verbonden met de techniek en de gebruikspraktijk, en blijft geen extern oordeel over de aanvaardbaarheid van die techniek) en een aanpak 'van onderop' en niet 'van bovenaf' (niet alleen ethische experts, maar ook burgers, professionals en andere betrokkenen dragen bij aan de ethische analyse). Waar een expertoordeel definitief is, zijn de uitkomsten van begeleidingsethiek interactief en cyclisch: uitgangspunt is de gedachte dat techniek, mens en maatschappij zich in onderlinge interactie steeds verder blijven ontwikkelen.

De Aanpak Begeleidingsethiek kent drie stappen (zie afbeelding¹):

- (1) *casus*: een nadere analyse van de technologie en de context waarin die gaat functioneren;
- (2) *dialogoog*: verkenning van de actoren die betrokken zijn bij de technologie, de effecten die de technologie kan hebben op mens en maatschappij, en de waarden die daarbij in het geding zijn;
- (3) *handelingsopties*: exploreren van de manieren waarop die waarden kunnen worden vertaald in concrete acties ten aanzien van de technologie (herontwerp), de omgeving van de technologie (regelgeving, inbedding) en de gebruikspraktijk (voorlichting, communicatie).

4. Deelnemers

Het panel was samengesteld met mensen die op allerlei verschillende manier in aanraking kunnen komen met de maatschappelijke impact van de app: van het functioneren van sportscholen en restaurants tot voetbalstadions en festivals, van het werk van GGD en huisartsen tot politie en de zaterdagmarkt, van jong en gezond tot op leeftijd en kwetsbaar. Deelnemers spraken niet namens hun organisatie, maar als onafhankelijke individuen, vanuit de ervaring die ze met zich meebrengen. Tijdens de bijeenkomst is de Chatham House Rule gevolgd: de gehele inhoud van de bijeenkomst wordt openbaar, maar de elementen daarvan zijn niet herleidbaar tot de afzonderlijke deelnemers. De volgende mensen namen deel aan de sessie:

	Deelnemer	Organisatie
1.	Triston Berkenbosch	GGD
2.	André Boorsma (digitaal)	TNO
3.	Karin van den Driesche	Universiteit Twente (Design Thinking expert)
4.	Rick Even	Fysiotherapie Oost-Nederland (FYON)
5.	Jenny Hogenelst	Gepensioneerd, voorheen gemeente Enschede en Politie
6.	Hendrik Iliohan	Flexovit Abrasives
7.	Paul van der Kraan	FC Twente
8.	Olya Kudina	TU Delft (Ethiek en Technologie)

¹ Afbeelding afkomstig uit: P.P. Verbeek en D. Tijink (2019), *Aanpak Begeleidingsethiek: Een dialoog over technologie met handelingsperspectief*. Den Haag: ECP.

9.	Bjorn Kuik	Ten Hag Verzekeringsadviseurs
10.	Claudia Lambach	Gemeente Enschede
11.	Kevin McKenney	Huisartsenpraktijk Rinket en McKenney
12.	Marijn Mengels	Voormalig eigenaar restaurant SamSam Enschede
13.	Erik van Oosterbaan	Absolutely Fresh Entertainment
14.	Gaston Remmers	Universiteit Twente (Citizen Science expert)
15.	Lisa Veldman	Universiteit Twente (student)
16.	Gideon Visser	Politie
17.	Sabine Wildevuur	Universiteit Twente (directeur DesignLab, eHealth expert)

De sessie werd voorgezeten door Daniël Tijink, expert digitalisering en eHealth, werkzaam bij *ECP - Platform voor Informatiesamenleving*; en Peter-Paul Verbeek, hoogleraar Filosofie van Mens en Techniek aan de Universiteit Twente.

5. Bevindingen

De belangrijkste bevindingen van het panel laten zich samenvatten vanuit (a) de mogelijke effecten die het panel voorzag op mens en maatschappij, (b) de waarden die het daarbij centraal stelde, en (c) de handelingsopties die zichtbaar werden.

5.1 Effecten

De volgende mogelijke positieve en negatieve effecten kwamen in het gesprek van het panel naar voren:

Mogelijke positieve effecten:

- **Afremmen verspreiding virus:**
De app leidt tot snellere kennis dat je besmet bent en vormt mogelijk een beschermende 'dijk'.
- **Bewegingsvrijheid:**
De app kan bijdragen aan het voorkomen van een nieuwe lockdown en geeft mensen op deze manier wellicht meer bewegingsvrijheid.
- **Flexibiliteit:**
De app maakt het mogelijk om maatregelen flexibel op- en af te schalen, omdat besmettingen eerder kunnen worden geconstateerd en beter kunnen worden gemonitord.
- **Positieve bijdrage:**
De app maakt het eenvoudig voor burgers om bij te dragen aan de bestrijding van pandemie, kan bijdragen aan een positieve ervaring en imago van de gebruiker, en creëert een gevoel van saamhorigheid, samen sterk staan, solidariteit. Bovendien ondersteunt hij de bestaande corona-aanpak.
- **Ondersteuning van de GGD:**
De app zorgt mogelijk voor ontlasting van GGD, en ondersteunt in ieder geval bij het bron- en contactonderzoek.
- **Veiligheid en betrouwbaarheid:**
De app biedt mensen een gevoel van veiligheid en geeft mensen een betrouwbare bron van informatie.
- **Economie:**
De app geeft economisch voordeel: voorkomt economische schade

Mogelijke negatieve effecten:

- **Schijnveiligheid:**
De app creëert mogelijk schijnveiligheid, zeker wanneer hij door weinig mensen wordt gebruikt waardoor de kans een tijdige melding van een mogelijke besmetting te krijgen zeer klein wordt. Mensen kunnen het gevoel hebben dat ze beschermd zijn tegen het virus als ze de app gebruiken, met meer risicovol gedrag als mogelijk gevolg.

- **Druk op de zorg:**
De app zou voor meer belasting van de GGD kunnen zorgen, omdat er mogelijk een groter beroep op de testcapaciteit wordt gedaan en er mogelijk ook meer handmatig bron- en contactonderzoek nodig wordt.
- **Vrijheidsbeperking:**
Derden zouden het gebruik van de app alsnog verplicht kunnen stellen (bijvoorbeeld werkgevers of organisatoren van grote evenementen). Dit heeft in de ogen van het panel zowel positieve als negatieve aspecten: vrijheidsbeperking dient in een democratie zo min mogelijk voor te komen, maar als onderdeel van een gezamenlijke aanpak van het virus kan het ook waardevol zijn om bij potentieel risicovolle gelegenheden het gebruik van de app krachtig te stimuleren, juist om daarmee uiteindelijk ieders bewegingsvrijheid te kunnen vergroten.
- **Ongelijkheid en verdeeldheid:**
De app kan voor bepaalde groepen mensen lastig te begrijpen en ingewikkeld in gebruik zijn. Ook zorgt hij mogelijk voor een tweestrijd tussen burgers die de app wel en niet gebruiken, met als mogelijk stigmatisering als gevolg, of een negatief imago van gebruikers (bijvoorbeeld jeugd).
- **Minder effectiviteit dan mogelijk was:**
De app biedt minder functionaliteiten dan mogelijk was, door de strikte implementatie van maatregelen rondom privacy en vrijwilligheid (gegevens worden maar 14 dagen bewaard, de minimale hoeveelheid opgeslagen informatie geeft een grote kans op vals positieven, de app heeft een pauzemogelijkheid, de app kan niet verplicht gesteld worden in risicovolle omstandigheden, meldingen dat je mogelijk besmet bent geraakt kunnen direct worden weggeklikt en genegeerd).
- **Belasting van de GGD**
De app zou ook voor meer belasting van de GGD kunnen zorgen. Bovendien stijgt bij een grote toename van meldingen van mogelijke besmettingen de vraag naar testcapaciteit: kunnen we dit wel aan en wat betekent dit voor de lange termijn?
- **Pressie:**
De app kan voor druk zorgen: vanuit de omgeving (je 'moet' de app gebruiken), vanuit jezelf (je 'moet' je telefoon altijd bij je dragen), vanuit financieel oogpunt (je 'moet' over een voldoende uitgeruste telefoon beschikken). Derden zouden het gebruik van de app bovendien alsnog verplicht kunnen willen stellen (bijvoorbeeld werkgevers of organisatoren van grote evenementen).
- **Angst:**
De app kan zorgen voor angstgevoelens ten aanzien van het virus, waardoor mensen zich terugtrekken of misschien wel onverschilliger en laconieker worden.

5.2 Waarden

Het panel stelde vast dat achter de geïnterviewde effecten de volgende waarden schuilgaan:

- Solidariteit, saamhorigheid
- Inclusiviteit
- Vrijheid
- Economie
- Welbevinden
- Eigenwaarde
- Veiligheid
- Rechtvaardigheid
- Privacy
- Betrokkenheid

Uit deze lijst zijn de volgende 4 kernwaarden geformuleerd die centraal zouden moeten staan bij een verantwoorde inbedding van de app in de samenleving:

- **Gezondheid**
inclusief de effectiviteit van de app in de bestrijding van de pandemie.

- **Vrijheid**
zowel in de zin van vrijwilligheid van gebruik als van vergroting van vrijheid door gebruik van de app.
- **Solidariteit en inclusiviteit**
verantwoordelijkheid nemen voor het collectief, en niemand buitensluiten.
- **Economie**
zowel in de zin van het voorkomen van economische schade als het compenseren van economische impact op individuen door zelfquarantaine

5.3 Handelingsopties

Vanuit deze analyse is het panel vervolgens gaan zoeken naar concrete handelingsopties die het mogelijk maken deze kernwaarden te realiseren in de maatschappelijke introductie van de app. Die handelingsopties betreffen (i) de vormgeving van de app zelf, (ii) de inrichting van de omgeving van de app, en (iii) de vormgeving van de gebruikspraktijk. De volgende handelingsopties werden het meest prominent zichtbaar, gekoppeld aan de waarden die geïdentificeerd zijn:

(a) Techniek

- **Gezondheid**
  - Breid de hoeveelheid data uit die met de app verzameld kan worden.
  - Verzamel metadata die kan zorgen voor betere inzet van de GGD (bijvoorbeeld het in kaart kunnen brengen van clusterbesmettingen en het aantal besmettingen onder risicovolle beroepsgroepen)
  - Combineer diverse beschikbare data in de app (geef bijvoorbeeld het regionale coronavirus dashboard weer).
  - Zorg voor een minder vrijblijvende melding in het geval dat iemand mogelijk besmet is geraakt met het virus (vraag bijvoorbeeld in de eerste week nadat de melding op de telefoon is verschenen actief door naar de aanwezigheid van fysieke klachten).
- **Inclusiviteit**
  - Zorg voor gebruiksgemak voor alle groepen gebruikers, juist ook voor groepen die mogelijk meer moeite hebben met het gebruik van de app, zoals ouderen.

(b) Omgeving

- **Gezondheid**
  - Bied algemene ondersteuning aan mensen bij thuisquarantaine (informeer actief wat dit betekent en doe navraag of en in welke vorm zij steun kunnen gebruiken).
  - Verplicht dat iedereen die een melding van mogelijke besmetting heeft ontvangen zich moet melden bij de GGD.
  - Stimuleer risicogroepen in extra mate om de app te gebruiken.
  - Rust de GGD uit met extra mogelijkheden voor het detecteren van en ingrijpen bij lokale brandhaarden.
- **Inclusiviteit**
  - Bied actieve ondersteuning bij installatie en geef uitleg over de praktische werking van de app (bijvoorbeeld in scholen, bibliotheken en thuiszorg).
  - Start een inzamelingsactie voor oude telefoons, zodat iedereen over een telefoon kan beschikken om de app op te gebruiken.
  - Geef mensen voordelen bij het gebruik van de app (bijvoorbeeld voorrang in de teststraat of korting op de zorgverzekering).
- **Vrijheid:**
  - Beperk de gebruikerskeuzes in de app en maak het gebruik ervan minder vrijblijvend (bijvoorbeeld het verplicht instemmen met het melden van klachten en coronabesmetting in de app als deze gedownload wordt).

(c) Gebruiker

- **Gezondheid:**
  - Start een landelijke campagne die het gebruik van de app via diverse kanalen stimuleert (bijvoorbeeld via een slogan als “Ik app je lief”).
  - Gebruik het verenigingsleven om de adoptie van de app te bevorderen door te laten zien hoe de app kan bijdragen aan het op een verantwoorde manier uitoefenen van hobby’s (bijvoorbeeld via een slogan als “Ik app een hobby”).
- **Inclusie:**
  - Houd ook de skeptici binnenboord door een publiek wetenschapsforum op te richten om kennis en suggesties rondom corona en de app te delen (bijvoorbeeld een coronaforum, georganiseerd door een niet-overheidsinstelling).
- **Vrijheid:**
  - Verklein de vrijblijvendheid van het gebruik van de app (zie ook het laatste punt onder (ii) Omgeving: Vrijheid).
- **Economie:**
  - Bied tijdens thuisquarantaine financiële steun aan mensen die als ondernemer of ZZP-er werken, hun werk niet vanuit huis kunnen doen en daardoor inkomen verliezen (dit verlaagt de drempel om daadwerkelijk in quarantaine te gaan).

6. Conclusie en samenvatting

De ethische analyse van de CoronaMelder app door een panel van burgers en professionals, vanuit de Aanpak Begeleidingsethiek, heeft de volgende kernbevindingen opgeleverd:

- De invoering van de app zou, naast het bijdragen aan de afremming van de verspreiding van het virus, als *positieve effecten* kunnen hebben: het vergroten van de bewegingsvrijheid van mensen, meer flexibiliteit in het op- en afschalen van maatregelen, beter ondersteund bron- en contactonderzoek, grotere saamhorigheid door gezamenlijk een positieve bijdrage te kunnen leveren, positieve impact op de economie. Als mogelijke *negatieve effecten* kwamen naar voren: een gevoel van schijnveiligheid, potentiële toename van druk op de GGD, een risico van vrijheidsbeperking en pressie, ongelijkheid en verdeeldheid in de samenleving, en toenemende angst voor het virus.
- De vier *kernwaarden* die volgens het panel centraal dienen te staan bij de maatschappelijke inbedding van de app zijn: gezondheid, vrijheid, solidariteit & inclusiviteit en de economie.
- Het panel heeft concrete *handelingsopties* geïdentificeerd die het mogelijk maken deze kernwaarden te realiseren in de maatschappelijke introductie van de app. Enkele daarvan zijn:
  - ondersteuning bij thuisquarantaine, zowel financieel als mentaal;
  - het verzamelen van metadata om de app breder in te zetten voor de bestrijding van het virus;
  - het leveren van extra inspanning om meer mensen de app te laten gebruiken, waaronder het lokaal inzamelen van oude mobiele telefoons, en het opzetten van hulp bij installatie en gebruik;
  - financiële steun aan zzp-ers bij zelfquarantaine;
  - het verkleinen van de vrijblijvendheid bij het gebruik app;
  - het starten van een landelijke campagne gericht op jongeren en het verenigingsleven;
  - het delen van kennis en inzichten rondom corona en de app, via het corona-dashboard en via een op te richten wetenschapsforum.
- Het was opvallend dat alle aanwezige deelnemers van mening waren dat er in het ontwerp van de app en de regelgeving eromheen erg veel nadruk ligt op individuele vrijheid en privacy en relatief weinig op solidariteit en de collectieve verantwoordelijkheid om andere mensen op de hoogte te stellen als ze onbewust besmet zouden zijn geraakt. Veel van de handelingsopties die werden geëxploreerd waren erop gericht om die balans te herstellen.

- De aanpak begeleidingsethiek werkte goed. Wel had de groep, hoe divers ook, een specifiek profiel, omdat de meeste mensen uit Enschede en omstreken kwamen. Op andere plekken in Nederland leidt de aanpak mogelijk tot andere uitkomsten. Daarbij is de app nog niet vol in gebruik; als dat wel zo is zullen de gebruikerservaringen nog relevanter zijn. Het zou zinvol zijn om deze ethische aanpak met betrokkenen nog een aantal keer te herhalen op meerdere plekken in het land. Dit maakt het mogelijk om effecten en relevante waarden te blijven monitoren en suggesties op te halen. Op die manier draagt de aanpak bij aan het verantwoord verder ontwerpen, inbedden en gebruiken van de app, vanuit blijvende aandacht voor de impact ervan op mens en maatschappij.

APPENDIX:

Verslag Ethische sessie CoronaMelder

DesignLab Universiteit Twente, 14 augustus 2020

Deelnemers

Het burgerpanel bestaat uit de volgende deelnemers, waarbij onderscheid is gemaakt tussen daadwerkelijk inhoudelijke deelnemers aan de sessie en aanwezigen.

	Deelnemer	Organisatie
1.	Triston Berkenbosch	GGD
2.	André Boorsma (digitaal)	TNO
3.	Karin van den Driesche	Universiteit Twente (Design Thinking expert)
4.	Rick Even	Fysiotherapie Oost-Nederland (FYON)
5.	Jenny Hogenelst	Gepensioneerd, voorheen gemeente Enschede en Politie
6.	Hendrik Iliohan	Flexovit Abrasives
7.	Paul van der Kraan	FC Twente
8.	Olya Kudina	TU Delft (Ethiek en Technologie)
9.	Bjorn Kuik	Ten Hag Verzekeringsadviseurs
10.	Claudia Lambach	Gemeente Enschede
11.	Kevin McKenney	Huisartsenpraktijk Rinket en McKenney
12.	Marijn Mengels	Voormalig eigenaar SamSam Enschede
13.	Erik van Oosterbaan	Absolutely Fresh Entertainment
14.	Gaston Remmers	Universiteit Twente (Citizen Science expert)
15.	Lisa Veldman	Universiteit Twente (student)
16.	Gideon Visser	Politie
17.	Sabine Wildevuur	Universiteit Twente (directeur DesignLab, eHealth expert)

Aanwezigen, geen lid panel

1.	Michelle de Boer (coördinatie, verslaglegging)	Universiteit Twente (Projectmanager Society and Technology)
2.	Jamila Blokzijl (persrelaties, verslag deelsessie)	Universiteit Twente (communicatieadviseur DesignLab)
3.	Philip Dröge (verslaglegging)	Tekstschrijver DesignLab Magazine
4.	Hugo van Haastert (digitaal) (deelname slotsessie vanuit VWS)	VWS (namens opdrachtgever)
5.	Miriam Iliohan (coördinatie)	Universiteit Twente (Managing Director DesignLab)
6.	Ivo Jansch (presentatie van de app)	Egeniq (bouwteam CoronaMelder app)
7.	Angela Rijnhart (verslaglegging)	Gemeente Enschede (secretaris Ethische Commissie Enschede)
8.	Maud Schreijer (toehoorder)	Universiteit Twente (student)
9.	Daniël Tijink (voorzitter)	ECP Platform voor Informatiesamenleving (expert digitalisering en eHealth)
10.	Peter-Paul Verbeek (voorzitter)	Universiteit Twente (Techniekfilosofie / DesignLab)

Opening

De sessie wordt geopend met de opmerking dat RTV Oost aanwezig is voor het maken van een aantal sfeerbeelden. Daarna volgt een uitgebreide uitleg van de coronaregels die gelden voor deze sessie.

Het programma is als volgt:

1. Uitleg Aanpak Begeleidingsethiek, kennismaking, verband tussen ethiek & techniek
2. Stap 1: Uitleg casus CoronaMelder app door Ivo Jansch
3. Stap 2: dialoog (actoren, effecten, waarden)
4. Stap 3: handelingsopties (techniek, omgeving, gebruiker)
5. Conclusie en afsluiting

Doel van besloten sessie is om te komen tot aanbevelingen vanuit de maatschappij voor de minister van VWS over de inbedding van de app.

De context van deze ethieksessie wordt geschetst. Om de verspreiding van het coronavirus te minimaliseren is het belangrijk om snel te weten te komen met wie een besmet persoon in contact is geweest. De GGD doet daarvoor bron- en contactonderzoek (BCO). Hier kan de CoronaMelder app bij ondersteunen: een app die detecteert of mensen langer dan 15 minuten op minder dan anderhalve meter afstand van iemand zijn geweest die later besmet bleek met het coronavirus.

In april heeft het ministerie van VWS een appathon georganiseerd, waarna geconcludeerd werd dat a) de deelnemende ontwerpteam nog niet ver genoeg waren en b) de precieze vraag vanuit de maatschappij en de GGD nog niet voldoende helder was. Besloten is toen om de app zelf verder te ontwikkelen vanuit het ministerie, begeleid door een Begeleidingscommissie en door twee Taskforces: een 'Taskforce Digitale Ondersteuning Bestrijding COVID-19' en een 'Taskforce Gedragwetenschappen'. Ondertussen is de app in conceptvorm klaar, na een testfase in Twente. Er zijn gebruikerstests gedaan, een veldtest in de regio, en een ethische analyse door experts. Mede op grond hiervan heeft de minister besloten de app inderdaad te gaan invoeren. De ethieksessie van vandaag vormt het laatste onderdeel van de ethische analyse: naast de al eerder uitgevoerde analyse door experts buigt zich vandaag een panel van burgers over app, samengesteld uit mensen die op de een of andere manier met de app te maken kunnen krijgen of voor wie hij van invloed kan zijn. Vanuit de methode van 'begeleidingsethiek' zoeken we naar mogelijke effecten van de app op mens en maatschappij, de belangrijkste waarden die daarbij in het geding zijn, en handelingsopties om deze waarden in het ontwerp, de inbedding en het gebruik van de app een plaats te kunnen geven. Het resultaat van deze sessie zal besproken worden in de Taskforce Gedragwetenschappen en aangeboden worden aan het ministerie van VWS. Vanaf a.s. maandag (17 augustus) is de app overigens al te downloaden, als onderdeel van een bredere test in Twente, Drenthe en Gelderland; per 1 september a.s. volgt de landelijke ingebruikname.

1. Kennismaking en uitleg Aanpak Begeleidingsethiek

Na een voorstelronde wordt de Aanpak Begeleidingsethiek uitgelegd. In deze aanpak staat de invloed van technologie op mens en maatschappij centraal. Waar ethiek vaak geassocieerd wordt met ethische *beoordeling* (goed of slecht, toestaan of afwijzen), richt deze aanpak zich op de ethische *begeleiding* van technologie in de samenleving. In de plaats van de vraag *of* we deze techniek wel moeten willen, komt dan de vraag *hoe* we deze technologie op een waardevolle en verantwoorde manier in de samenleving kunnen inbedden. Dat betekent niet dat elke technologie per definitie aanvaardbaar is, want op de hoe-vraag kan het antwoord ook luiden: 'niet'. Begeleidingsethiek zoekt in eerste instantie alleen niet naar grenzen voor het onwenselijke, maar naar de condities voor het wenselijke: in plaats van te zoeken naar wat we *niet* aanvaardbaar vinden zoekt ze naar de voorwaarden waaronder we technologie kunnen verbinden met kernwaarden in onze samenleving. Begeleidingsethiek erkent technologie als een wezenlijk onderdeel van de maatschappij, en wil de ethiek nauw verbinden met de techniek zelf, en haar inbedding in de maatschappij.

De Aanpak Begeleidingsethiek kent drie stappen: (1) de casus: een nadere analyse van de technologie en de context waarin die gaat functioneren; (2) dialoog: verkenning van de actoren die betrokken zijn bij de technologie, de effecten die de technologie kan hebben op mens en maatschappij, en de waarden die daarbij in het geding zijn;

(3) handelingsopties: exploreren van de manieren waarop die waarden kunnen worden vertaald in concrete acties ten aanzien van de technologie (herontwerp), de omgeving van de technologie (regelgeving, inbedding) en de gebruikspraktijk (voorlichting, communicatie). Zie onderstaande afbeelding²:

De Aanpak Begeleidingsethiek moet gezien worden als een methode om te exploreren hoe kernwaarden centraal kunnen staan bij het maatschappelijk inbedden van een technologie, niet als een basis voor een uitputtende analyse. De kracht ervan schuilt in het contact met de praktijk: het is een aanpak van binnenuit en niet van buitenaf (de ethiek wordt direct verbonden met de techniek en de gebruikspraktijk) en een aanpak 'van onderop' en niet 'van bovenaf' (niet alleen ethische experts, maar ook betrokken burgers dragen bij aan de ethische analyse).

2. Stap 1: Uitleg casus CoronaMelder app door Ivo Jansch (lid bouwteam)

Ivo Jansch, lid van het bouwteam, presenteert de app. Hij legt de technische werking uit, toont de video van de overheid die de app presenteert, en bespreekt de functionaliteit van en interactie met de app.

Vragen die vanuit de zaal gesteld worden:

- Heeft iedere telefoon wel bluetooth? (ja, de meeste moderne telefoons hebben dat).
- Moet je bluetooth aanzetten om de app te kunnen gebruiken? (ja).
- Zorgt bluetooth voor korte accuduur? (valt mee).
- Worden alleen random codes verzameld van mensen die de app hebben geïnstalleerd? (ja).
- Kun je zelf melden dat je besmet bent? (nee, dat doet de GGD, als je daar toestemming voor geeft: als de GGD je belt dat je positief getest bent, krijg je de vraag een code voor te lezen die op je scherm verschijnt).
- Hoe nauwkeuring is afstandsbeplating (het is geen meetlatapp, het gaat om of je gedurende langere tijd dicht genoeg bij iemand bent geweest om een besmettingsrisico te vormen).
- Kan ik tegelijkertijd nog andere apps gebruiken die op bluetooth werken? (ja).
- Moet je je telefoon aan hebben staan om de app te laten werken? (ja, maar het mag op slaapstand; alleen als hij echt uit is, werkt hij niet).
- Werkt de app ook grensoverschrijdend? (Ja, op Europees niveau zijn apps gekoppeld).

² Afbeelding afkomstig uit: P.P. Verbeek en D. Tijink (2019), *Aanpak Begeleidingsethiek: Een dialoog over technologie met handelingsperspectief*. Den Haag: ECP.

- Is de app wel 'inclusief'? : hoeveel mensen van bevolking hebben smartphone? (onbekend bij spreker).
- Waar worden de data opgeslagen? Kunnen de data gebruikt worden in andere onderzoeken? (Op een goed beveiligde server, en niet te herleiden tot individuen; de data kunnen niet voor andere doeleinden worden gebruikt).
- Het framework van Apple en Google wordt gebruikt, valt dat wel te vertrouwen? (Hier heeft het expertpanel ook kritische opmerkingen over gemaakt, en ook de Autoriteit Persoonsgegevens neemt dit mee in haar analyse. Tegelijkertijd is het niet te vermijden om deze platforms te gebruiken.)

3. Stap 2: dialoog (actoren, effecten, waarden)

In deze stap worden de betrokken actoren in kaart gebracht, waarna de mogelijke effecten van de app worden geïnventariseerd, evenals de waarden die daarbij in het geding zijn.

3.1 Actoren en effecten

Een inventarisatie van mogelijk betrokken actoren is in het geval van de app lastig, omdat de gehele samenleving erbij betrokken is. Na een discussie over groepen actoren die het meest nauw betrokken zijn (van mensen die willen deelnemen aan evenementen zoals voetbalwedstrijden tot zorgmedewerkers, van jongeren en studenten tot ouderen en mensen met een kwetsbare gezondheid, en van ondernemers tot zorgverleners) richt de discussie zich op het inventariseren van potentiële effecten van de app op mens en maatschappij:

Mogelijke positieve effecten:

- Kan bijdragen aan positief imago van gebruiker
- Maakt het eenvoudig om bij te dragen aan de bestrijding van pandemie
- Leidt tot snellere kennis dat je besmet bent
- Geeft mensen wellicht meer bewegingsvrijheid
- Creëert een gevoel van saamhorigheid, samen sterk, solidariteit
- Ontlasting van GGD
- Ondersteunt de bestaande corona-aanpak
- Maakt het mogelijk maatregelen flexibel op- en af te schalen
- Helpt een nieuwe lockdown te voorkomen
- Vormt een beschermende dijk
- Angst als prikkel om je aan regels te houden
- Geeft mensen een betrouwbare bron van informatie
- Biedt werknemers een gevoel van veiligheid
- Geeft economisch voordeel: voorkomt economische schade

Mogelijke negatieve effecten:

- De app kan voor bepaalde groepen mensen lastig te begrijpen en ingewikkeld in gebruik zijn
- Kan bijdragen aan negatief effect van gebruiker (bijvoorbeeld jeugd)
- Zorgt mogelijk voor een tweestrijd tussen burgers die de app wel en niet gebruiken met als mogelijk gevolg stigmatisering vanuit de maatschappij
- Creëert mogelijk schijnveiligheid wanneer de app door weinig mensen wordt gebruikt. Ook kunnen mensen het gevoel hebben dat je beschermd bent tegen het virus als je de app gebruikt met als gevolg dat men meer risico neemt..
- De app biedt misschien wel minder functionaliteiten dan gewild door de strengheid van privacyregels (bijvoorbeeld dat gegevens maar 14 dagen worden bewaard, grote kans op vals positieven, pauze mogelijkheid van de app, het niet kunnen verplichten van gebruik van de app, de functie van een 'groen scherm' kunnen tonen in geval je niet besmet bent)
- Het kunnen weggelassen/negeren van de melding dat je mogelijk besmet bent geraakt

- Zorgt vooralsnog voor meer belasting van de GGD
- De app kan voor druk zorgen: vanuit de omgeving (je 'moet' de app gebruiken), vanuit jezelf (je 'moet' je telefoon altijd bij je dragen), vanuit financieel oogpunt (je 'moet' over een voldoende uitgeruste telefoon beschikken)
- Kan zorgen voor angst bij mensen waardoor ze zich terugtrekken en misschien wel laconieker worden
- Derden zouden het gebruik van de app alsnog verplicht kunnen stellen (bijvoorbeeld werkgevers of organisatoren van grote evenementen)
- Bij grove toename van meldingen van mogelijke besmetting, stijgt de vraag naar testcapaciteit: kunnen we dit wel aan en wat betekent dit voor de lange termijn)?

3.2 Waarden

De groep stelt vast dat achter de geïnventariseerde effecten de volgende waarden schuilgaan:

- Solidariteit, saamhorigheid
- Inclusiviteit
- Vrijheid
- Economie
- Welbevinden
- Eigenwaarde
- Veiligheid
- Rechtvaardigheid
- Privacy
- Betrokkenheid

Na discussie worden de volgende 4 kernwaarden geformuleerd die centraal zouden moeten staan bij een verantwoorde inbedding van de app in de samenleving:

1. **Gezondheid** (inclusief effectiviteit van de app)
2. **Vrijheid** (zowel in de zin van vrijwilligheid van gebruik als van vergroting van vrijheid door gebruik van de app)
3. **Solidariteit en inclusiviteit** (verantwoordelijkheid nemen voor het collectief, en niemand buitensluiten)
4. **Economie** (zowel in de zin van het voorkomen van economische schade als het compenseren van economische impact op individuen door zelfquarantaine)

4. Stap 3: handelingsopties (techniek, omgeving, gebruiker)

In deze laatste stap is de groep uiteen gegaan in drie parallelsessies, om uit te werken hoe de geïdentificeerde kernwaarden kunnen leiden tot concrete handelingsopties ten aanzien van:

- de technologie (o.a. herontwerp, aanpassing)
- de omgeving (o.a. regelgeving, inbedding)
- de gebruiker (o.a. voorlichting, communicatie)

4.1 Technologie

De technologie kan worden (her)ontworpen, rekening houdend met ethische waarden ('ethics by design'). Welke aanpassingen aan het ontwerp zijn wenselijk? En wie is daarop aan te spreken?

Grootste dilemma tijdens sessie: privacy versus gezondheid. Het merendeel van de groep gaf aan gezondheid te laten prevaleren boven privacy.

Waarden	Handelingsopties gebruikerspraktijk	Wie is aanspreekbaar?
Effectiviteit/ gezondheid	Uitbreiding data die verzameld wordt met app GGD (bijv. in bedrijfsgebouwen – welke groepen mensen zijn aanwezig in gebouw).	App bouwers

	<p>Data minder versleuteld opslaan en meer variabelen uitvragen, zodat betere analyses gedaan kunnen worden (denk aan geslacht, leeftijd, gewicht)</p> <p>Meta data verzamelen: zorgt voor betere inzet (in kaart brengen van clusters, risicovolle beroepsgroepen bijvoorbeeld).</p> <p>Denk aan incognito functie zoals bij Google. Afweging -> privacy issues bij meer gegevens verzamelen</p> <p>Melding pop-up: 'wielklem': locken van scherm of bvb. meerdere dagen lang mensen via checklist alsnog bevragen op klachten</p> <p>Combineren van data in app, bvb. corona dashboard.</p> <p>Restricties weergeven in app: wat als regels niet nageleefd worden?</p>	<p>App bouwers</p> <p>App bouwers</p> <p>App bouwers/ VWS/RIVM/GGD</p> <p>App bouwers</p>
Inclusiviteit	<p>Meer plaatjes, minder tekst, oog voor visueel aspect en begrijpelijke taal in app</p> <p>Uitnodiging om mensen mee te laten denken over tekst</p> <p>Actief aanbieden van toelichting op gebruik app op bijv. scholen, wijkcentra, verpleeghuizen</p> <p>ABtest voor mensen die niet kunnen typen of swipen (vergelijken van twee websites met controlegroepen)</p> <p>App moet te plaatsen zijn op SD kaart (goedkoper dan nieuwe versie telefoon)</p> <p>Aparte app naar CoronaMelder: Ruimte app: kunnen meten van virusdeeltjes in gebouw</p>	<p>App bouwers Designers</p> <p>Regionale instantie als gemeente, of bedrijven zelf</p> <p>App bouwers</p>
Vrijheid	<p>Koppeling aan serologisch onderzoek, bijvoorbeeld faciliteiten voor priktest aanwezig bij evenementen -> uitbreiding coronapaspoort</p> <p>Vals positieve data: ontwikkelen van algoritmes/modellen om dit te verkleinen</p>	
Economie	<p>Financiële incentive verstrekken voor gebruik van app en daarmee tegelijkertijd economie stimuleren</p>	

4.2 Gebruiker

De gebruikerspraktijk kan worden heringericht met het oog op ethische waarden, bijvoorbeeld via bewustwording, onderwijs en beïnvloeding. Hoe kan dit gerealiseerd worden? En wie is daarop aan te spreken? Opvallend aan de discussie was de steeds waargenomen spanning tussen autonomie en solidariteit.

Waarden	Handelingsopties gebruikerspraktijk	Wie is aanspreekbaar?
Effectiviteit/ gezondheid	1 Solidariteitscampagne gericht op jongeren 2 Campagne voor ouderen	
Inclusie betrokkenheid	1 Solidariteitscampagne: Collectiviteit stimuleren, m.n. bij jongeren. Sociale media benutten. Maak de app ook cool. Benadruk de positieve impact op jongeren: anders kun je niet naar voetbal. Vakantievierders vinden het moreel logisch om naderhand te testen. Slogan: "Ik app je lief!" 2 Lessen maken en aanbieden aan verenigingen, scholen etc ; Ik app een hobby! 3 Sceptici ook een stem geven en antwoord geven op hun vragen en zorgen door een publieksforum op te richten voor vragen, feiten, uitwisseling van meningen en zorgen, zodat kritiek en twijfel niet weggezet wordt als dom maar er serieus mee in gesprek kan worden gegaan 4 Ouderen eenvoudige informatie beiden. KISS: 'Keep It Simple Stupid!' 5 Solidariteit als beloning framen	Optie 1 Overheidscampagne. Optie 1 Influencers: artiesten, vloggers, evenementen, verenigingen, scholen. Optie 2 lessen: Optie 3 publiek forum, NGO's, KNAW Optie 4 zijn ouderen al niet voldoende bewust van het risico?
Vrijheid	1 Vergroot de impact van een besmettingsmelding door wegstappen moeilijker te maken, zodat bezinning optreedt 2 Overtuig of verleid mensen, verklein vrijblijvendheid, vergroot bewustwording en gevoel dat het voor ieder persoonlijke meerwaarde heeft (verschilt per persoon)	1 De app-bouwers 2 Geef inzicht in feiten, opbrengst van de app (bewijzen dat het werkt bijv. in landelijk dashboard). Onder het motto: we zijn aan de winnende hand!
Economie	1 Vouchers als beloning bieden 2 Sociaal vangnet voor verlies inkomen door quarantaine, bijv. voor ZZP-ers	1 Haken en ogen aan wie dit moet doen

4.3 Omgeving

Welke eisen kunnen we aan de omgeving stellen om de kernwaarden te borgen? Wat is er te bereiken met wet- en regelgeving, en organisatorische inbedding, bijvoorbeeld binnen het werk van de GGD? Wie is daarop aan te spreken?

Opvallend in deze deelsessie waren de volgende vragen en dilemma's:

- Laten we de AVG los en gaat gezondheid voor?
- In tijden van isolatie/quarantaine: wat zijn je opties?; wat moet je dan doen?
- Hebben we voldoende inzicht in de economische gevolgen?

Waarden	Handelingsopties gebruikerspraktijk	Wie is aanspreekbaar?
Effectiviteit/ gezondheid	1) Testcapaciteit van de GGD: als die niet voldoende is, heeft een app weinig zin. 2) Isolatie-ondersteuning: wat betekent het voor mensen die in isolatie/quarantaine gaan? Kunnen zij gecompenseerd of ondersteund worden? Ze doen het immers voor 'ons', voor de maatschappij. Dat kan zijn financiële compensatie voor ZZP-ers, maar ook het beschikbaar stellen van woonruimte, of eten regelen door de buurt, regelmatig videocontact (evt. door BN-ers etc.), kortom: aandacht.	1) Media 5) Gemeenten 6) GGD / Overheid

	<p>3) Bereikbaarheid testlocaties. Zorg dat het ook voor mensen zonder auto goed te bereiken is. Aparte busjes beschikbaar maken. (Taxi's leek een goed idee, maar dat vond een taxichauffeur te gevaarlijk voor haar business).</p> <p>4) De GGD mag brandhaarden detecteren. In de app inbouwen als er bijv. meer dan 15 meldingen zijn binnen een straal van 500m dat men eerder weet waar er iets aan de hand is en actie kan ondernemen.</p> <p>5) Een Coronateam dat zich richt op haarden, denk aan hulp bij naleving. Vergelijking met campagne NIX 18 rondom alcohol</p> <p>6) Iedereen die een melding krijgt, <u>moet</u> zich melden bij GGD.</p> <p>7 Benadrukken/ondersteunen dat risicogroepen de app moeten gebruiken</p>	
Inclusie betrokkenheid	<p>1 App coaching</p> <p>2 Makkelijk te downloaden</p> <p>3) Gratis app</p> <p>4) Korting van zorgverzekeraar of telefoonprovider</p> <p>5) Iets verzinnen voor gebruiksoptie zonder noodzaak smartphone (smartwatch o.i.d., iets dat ook makkelijker te dragen is)</p> <p>6 Goede communicatie, advertenties, BN-ers etc.</p> <p>7 Landelijke solidariteitsactie: lever je oude telefoon in -> voor mensen die niet (kunnen) beschikken over een smartphone (met de juiste functies). TV-gala</p> <p>8) Meer bevoegdheden geven aan begeleiders van kwetsbare groepen (gebruik app)</p> <p>9) Voorrang in teststraten voor mensen met de app</p> <p>10) Installatie programma's via specifieke groepen: - thuiszorg - onderwijs - buurtcentra - ...</p>	<p>1) Buurthuizen, Repaircafés, Burgerschapskunde</p> <p>3) Bouwers app</p> <p>4) Burgers</p>
Vrijheid	<p>1) Benadrukken dat er altijd een keuze is</p> <p>2) Aantal keuzes gebruik app versimpelen: wel of niet</p>	

	Hier werden weinig handelingsopties geformuleerd, omdat de coronamelder sterk ontworpen is vanuit vrijheid/privacy als waarde. Dat is gelukt en mogelijk wel wat doorgeslagen. Nu klinkt er wel erg veel vrijblijvendheid in door, volgens de deelnemers aan deze parallelsessie.	
Economie	1) Kortere quarantainetijd, als je je hebt laten testen Deze groep vond de economie belangrijk, maar eerder een effect van tweede orde. Als de app en andere maatregelen goed werken, hoeven we niet opnieuw in een lockdown en kunnen we eerder uit deze fase naar weer normaal.	

5. Conclusie en afsluiting

Iedere groep presenteert de, volgens hen, beste handelingsopties. Namens VWS dankt Hugo van Haastert (die digitaal deelnam aan het concluderende gedeelte) alle deelnemers aan de sessie, en nodigt hen uit om de uitkomsten van de sessie nader toe te komen lichten.

De panelleden reflecteren op de sessie:

- Het was leerzaam om andere perspectieven op de app en het gebruik ervan uit te wisselen. Bijzonder dat mensen met zulke verschillende achtergronden samen over dit onderwerp praten.
- Er kwam een verrassend andere blik op privacy op tafel; wellicht is er bij de ontwikkeling van de app eerder te veel aandacht voor privacy geweest, dan te weinig? Moeten we ons afvragen of privacy en AVG wel het belangrijkste zijn in de context van gezondheid?
- Het is positief dat techniek vandaag begrijpelijk werd besproken.
- Men is benieuwd naar de follow-up en sommigen uiten de wens om in de toekomst op de hoogte te worden gebracht over de ontwikkelingen.
- Positieve geluiden over de ruimte die de dag bood voor een ethische discussie.
- Positieve geluiden over het betrekken van burgers bij technologische ontwikkeling.
- De vraag rijst wat er echt gedaan wordt met de uitkomsten van deze sessie: het moet meer zijn dan een 'feel good exercise'.
- Constatering dat er een bijzondere spanning is tussen individu en collectief .